

Türkmenler we Merkezi-Günbatar Ýewropa halklary

Category: Ertekiler, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenler we Merkezi-Günbatar Ýewropa halklary

TÜRKMENLER WE MERKEZI-ÝEWROPA HALKLARY

Türkmenleriň ata-babalary Günbatar bilen Gündogaryň arasynda diplomatik, etnomedeni we ykdysady gatnaşyklaryň ýola goýulmagynda uly hyzmaty bitiripdirler. Aziýaly sähra adamlary □ kimiriýler, skifler, sarmatlar-alanlar tolkun-tolkun bolup hut Ýewropanyň ''ýüregine'' tarap süýşüpdirler. Olaryň ýewropa halklary bilen gatnaşyklary elmydama parahatçylykly bolmandyr, emma uzak wagtlyk goňsuçylyk gutulgysyz etnomedeni gatnaşyklara eltipdir. IV asyrda Ýewropanyň araçäginde ''gunlar'' atly halk peýda bolýar. Häzirki türkmenleriň esasy ata-babalarynyň biri bolan bu gadymy türki etnos Aziýanyň jümmüşinden gaýdýan beýleki prototürkmen etnosy bolan alanlary birleşdirip, tutuş Gündogar Ýewropany basyp alýar. IV asyryň 70-nji ýyllarynda gunlar Don derýasyndan geçip, german taýpasy bolan ostgotlary ýeňmek bilen täze, taryhda ''Halklaryň beýik göçi'' ady bilen belli bolan döwri açýarlar''. L. N. Gumilýowyň ýazyşy ýaly, gunlaryň Merkezi Aziýadan has uzak günbatara gitmekleriniň özi ''bolup bilmejek zat ýaly görnüpdir, sebäbi hakykatdan hem tutuş halkyň ''hiç ýere'' tarap gaçmagy örän geňdir''. ''Eger gunlar Günbataryň medeniýeti barada bilipdirler we öňden ýaşaýyş üçin ýaramly bolan ýere bilgeşleýin süýşüpdirler diýilse, onda olaryň göçmekleri baradaky ikerjiňlenme öz güýjüni ýitirýär''(1). Gunlar ýewropa dünýäsi bilen özlerinden öňki □ skif we sarmatlaryň üsti bilen berk baglanyşykda bolupdyrlar. Gunlar ýörelen ýollar bilen ýöräpdirler, olaryň zyzndan ol ýollardan gadymy türküler, bolgarlar, wengerler, türkmen oguzlary, gypjaklar, mongollar

geçipdir.400-nji ýylda öňde baryan gun goşunlary Pannoniýanyň (Merkezi Ýewropa) çäginde peýda bolýarlar, 430-njy ýylda bolsa Reýna barýarlar. 434-nji ýylda gun birleşigindäki häkimlik Buzugyň ogly Attile geçýär. Attila özüni zehinli hökümdar we diplomat hökmünde görkezýär. Öz döwletiniň araçäklerini giňeldip, ol Balkan ýarym adasyna ýöriş edýär. Tizden gunlar Sirmiyadan Naise çenli 70-e golaý şäheri basyp alýarlar. Gunlar Wolgadan Reýne çenli äpet uly döwleti döredýärler. Baş hökümdaryň kabulhanasy (stawkasy) Pannoniýada (häzirki Wengriýa) ýerleşýär. Attiliň tugunyň astynda slawýan taýpalary, alanlar we germanlaryň köp sanly taýpalary (ostgotlar, gepidler, týuringler, gerullar, turklingler), protobolgarlar, protowengerler we beýlekiler durupdyrlar(2).Orta asyr taryhçysy Iordan Attila barada şeýle diýýär: ''Ol halklary geň galdyrmak üçin dünýä inen är bolupdyr, ol ähli ýurtlar üçin nireden gelýändigini belli bolmadyk gorky döredip, hemmeleri howsala salypdyr, ol baradaky gorkunç pikirler ähli ýerde giňden belli bolupdyr. Ol buýsançly gadam basypdyr, nazaryny dürli tarapa dikipdir, beden hereketleri bilen özüniň ýokary galdyrylan beýikligini äşgär edipdir. Urşy gowy görýän, tygşytly, sagdyn pikiri bilen örän güýçli, dileg bilen ýüz tutany boş goýbermändir we özüniň bir gezekde ynamdardygyny görkezenlere merhemetli bolupdyr''(3).Haçanda Attila bastarnlar, skirler, alemanlar ýaly kelt we german taýpalary, franklaryň bir bölegi we burgundlar birleşende, ol Galliýany basyp almaga ugraýar. 450-nji ýylda Attila Burgun patyşalygyny syndyrýar; Orleana ýetip, ol Şampani (Fransiýa) tarap çekilýär. Bu ýerde, Katalun meýdanlarynda 451-nji ýylyň iýunynda ägirt ''halklaryň söweşi'' bolup geçýär, onda Ýewropa (Rimiň üsti bilen) Aziýa bilen duşuşýar. Hiç kim ýeňmegi başarmaýar. Emma şol ýyl Attila Ýewropada iň güýçli Gunlar imperiýasyny döredip, harby hereketleri dikeldýär. 453-nji ýylda imperator burgundy gözeli Ildigo öýlenýär we şol gün ýogalýar. Kassiodoryň orta asyr ''Senenamasy (hronikasy) Attilanyň özüniň Tissý derýasynyň ýakynyndaky kabulhanasynda ýogalandygyny görkezýär(4).Beýik imperatoryň jesedini sähranyň ortarasynda goýlan ýüpek çadyra

geçirýärler. Gwardiýaçylar çadyryň daşyna aýlanyp, aýdym aýdypdyrlar: ''Gunlaryň beýik patyşasy Attila, öz atasy Buzukdan doglan, iň güýçli taýpalaryň hökümdary! Sen, şu wagta çenli belli bolmadyk güýç bilen skif we german patyşalyklaryna eýe bolduň, şäherleri basyp almak bilen rim dünýäsiniň iki imperiýasyny hem gorka gapladyň...''(5).Gije serdaryň jesediniň ýanynda hazyna we ýarag, şeýle-de boýun egdirilen halklaryň baýdaklaryny goýup, gizlin jaýlaýarlar.454-nji ýylda Gun imperiýasy synýar. Attilanyň uly ogly Ellak söweşleriň birinde öldürilýär, kiçi ogullary Dengizih we Irnik Gara deňziň ýakasyndaky demirgazyk-günbatar sähralyklaryna göçýärler. Käbir gun taýpalary ýewropa halklary bilen uýgunlaşyp Merkezi Ýewropada galýarlar. Alanlar hem ýewropa ýurtlaryna ýaýraýarlar. Beýik Britaniýanyň çäginde 5 müňlük goşun öýlere ýerleşdirilýär.Attilanyň ady Baltika kenarynda ýene-de uzak wagtlap dilden düşmeýär. Deňiz kenarynda ýaşaýan adamlar (pomorýanlar) ony ilkinji knýaz diýip ykrar edipdirler. Şotlandiýada häzire çenli Attila ady ''kaka, ata'' diýmegi aňladýar(6). Tidrek baradaky rowaýaty ýakyn wagtlara çenli her bir german adamy bilýärdi. Munda Attila-da, onuň aýaly Erka-da bar. Umuman, german eposynda ol Etzeliň asylzada şekilinde müdümileşdirilýär(7). Gunlaryň halk adynyň özi bolsa nemes dilinde ''hun'' (äpet adam; örän uly adam) diýen söze öwrülýär(8).Gunlar we Attila baradaky gyzykly maglumatlary biz, takmynan, 920-nji ýylda Sankt-Gallensk monastyrynyň monahy Ekkehart I tarapyndan ýazylan ''Waltariý güýçli el '' atly poemadan bilip bilýäris. Poemada franklaryň, burgundlaryň we Akwitaniýanyň patyşalary öz çagalaryny girewine goýýandyklary hem-de gunlara ägirt uly salgyt töleýändikleri barada aýdylýar. Attila olary terbiýeleýär we käbir goşun bölümlerine harby serkerde edip belleýär. Akwitaniýanyň ogly Waltariý Attila tarapyndan gozgalaň turzan dannikleri köşeşdirmek üçin iberilýär. Ondan soň, ýeňiş gazanan Walteriý sylag-serpaý bilen öýüne gaýdyp gelýär. Ine, poemanyň kiçijik bir bölegi, onda awtor imperator Attilanyň ýolbaşçylyk eden gunlaryň güýjüni, gahrymançylygyny we adalatlygyny ykrar edýär(9):Ýeriň üçünji bölegine, doganlar, Ýewropa

diýilýär. Onda köp taýpalar ýaşaýar: atlary, ahlaklary, durmuşy, Sözleýişleri we Hudaýa ynamy bilen biri-birinde tapawutlanýarlar. Olaryň arasynda Pannoniýa welaýatynda ýaşaýan halk bar, Biz olary □ endik edişimiz ýaly □ ''gunlar'' diýip atlandyrýarys. Bu batyr halk söweşde gahrymançylygy bilen şöhratlanýar; Öz häkimine ol diňe bir ýakyn goňsularyny birleşdirmän, Eýsem ol Ummanyň kenarynda ýatan ýerlerine-de ýetipdir, Köpler bilen parahatçylyk şertnamasyny baglaşýar, boýun egmedikleri jezalandyrýar, Aýdýarlar, olaryň agalygy müň ýyldan gowrak dowam edýär. Bir wagt, gadym zamanlarda, ol ýerde patyşa Attila hökümdarlyk edipdir; Açgözlülük bilen öňki ýeňişlerini elmydama täzelemäge çalyşýardy. Gun-türki sözleriniň galyndylary fransuz diliniň harby terminologiyasynda saklanypdyr: ''armi'' (armiýa, goşun) türkçe ''urma, urmas'' (güýç-batyrlyk), ''brigad'' (brigada) – ''bryge'', ''birge'' (birleşik), ''soldat'' (esger) – çylşyrymly düzmeli ''sulde'' (harby serkerdäniň nyşany) sözden we ''atyk'' (atly, esger), işlik ''guýerrouýer'' (söweşmek) – ''kiarahi'' (öldürmek, gan dökmek) diýen manyly sözdendir(10). VI asyryň ortasynda Gazagystanyň we Türkmenistanyň sähralyklarynda ýaşaýan warwarlar we huniler (hionitler, hunnalar) gadymy türki imperiýasynyň kaganyndan ýeňilýärler. 558-nji ýylda olar Ýewropada ''awar'' diýen at bilen peýda bolýarlar we alanlaryň knýazy Sarosiy bilen ylalaşyk baglaşýarlar. Dagynyk gun we slawýan taýpalaryny bir birleşige birleşdirip, awarlar Baýanyň ýolbaşçylygynda merkezi Pannoniýa bolan döwleti □ Awar kaganatyny döredýärler. 567-nji ýylda germanlaryň langobard taýpasy awarlardan gepidlere garşy göreşmekde goldaw sorap ýüz tutýar. Bu wagtlar awarlar eýýäm Dunaýyň sag kenaryndaky birnäçe şäheri eýeleýärler we Dobruja girýärler. Olar germanlara gepidleri derbi-dagyn etmäge ýardam berýärler(11). 568-nji ýylda kagan Baýan Orta Podunawýanyň we Günbatar Slowakiýanyň ekerançylyk bilen meşgullanýan slawýan taýpalaryny basyp alýarlar(12). Awar kaganatyny ''Attilanyň gun imperiýasynyň gönüden-göni mirasdüşeri'' hasap edýärler(13). Wengriýada ''warkon'', ýagny warhionitler (awarlar we hunlar) diýen kökli toponimleriň saklanyp galmagy hem

gyzyklydyr(14).1986-njy ýylda garagalpak alymy awarlaryň awa türkmen-oguz taýpasyna degişlidigi baradaky çaklamany öňe sürýär hem-de iki etnonimi ''suw saklary'' (skifler) □ apasiaklar bilen deňeşdirýär. Olary, öz gezeginde S. P. Tolstow oguzlaryň giçki peçeneg taýpasyna eltýär(15). Häzirki zamanda türkmen taýpasy ywa (uwa) bar(16). Bu sözüň manysyny Abulgazy ''beýik derejeli''(17), Salyr Baba □ Awa (Biwe) □ ''olaryň atlary hemme zatdan beýik bolupdyr''(18) diýip düşündirýär.791-nji ýylda awarlara garşy franklar çykyş edýärler we olar sakslar bilen bile çykyş eden awarlaryň garşylygyna duçar bolýarlar. Emma kaganatyň özünde eýýäm agzalalyk başlanýar. Kaganyň emeldarlarynyň biri franklara ilçä iberýär, 796-njy ýylda ol franklaryň paýtagy Ahene barýar we patyşa Karl Beýige wepadarlyk kasamyny içýär. Şol ýyl Pipiniň baştutanlygyndaky goşun Tisy derýasynyň ýakasyndaky kaganlaryň kabulhanasyny basyp alýarlar. Göreş garşydaşlaryň ilki biri, soň beýlekisi üçin üstünlikli bolup, iň soňunda franklaryň ýeňşi bilen tamamlanýar. 805-nji ýylda kagan hristianlygy kabul edýär. Şol wagtlarda awarlar Zadunawýanyň (Wena bilen Rabanyň aralygy) bölegini eýeleýärler. Olar baradaky soňky maglumatlar 843-nji ýylda degişli □ Werdensk şertnamasynda Karl Beýigiň imperiýasynyň onuň ogullarynyň arasynda paýlanyşlary barada ''Awar patyşalygynda'' ýatlanylýar(19).Awarlar gunlar bilen bilelikde IX asyrdan slawýan we german etnoslarynyň arasynda siňipdirler.Çehiýadaky ilkinji döwletiň paýtagtyny (şu wagtda häzirki Mikulçise obasynyň ýanyndaky gadymy şäher harabaçylygy) öwreniji çeh arheology Zdenek Klanisa 2006-njy ýylda gyzykly işi neşir edýär. Ol 1983-nji ýylda ol ýerden syrly ýazgylary ýaýyň süňkden edilen gundagynyň bölegini tapýar. Ondaky harplar şol wagtda ýaýran latyn hatyna ýa-da skandinaw runasyna hiç hili meňzeş bolmandyr, emma alymyň pikirine görä, bu gadymy türki runalary bolup, orta asyrlarda Merkezi Ýewropadan Hytaýyň araçäklerine çenli giňden ýaýran elipbiýdir(20).833-nji ýylda moraw knýazy Moýmir I nitran knýazy Pribirnu kowup, Nitran knýazlygyny Morawiýa birleşdirmeginden başlalyň. Şeýlelikde, IX asyryň 30-njy ýyllarynda Dunaýdan demirgazygraňda Çehiýanyň çäginde

ilkinji döwlet döreyär. Oña Moýmirowiçler dinastiýasy ýolbaşçylyk edýär we ol Beýik Morawiýa diýen ady alýar. Gysga wagtyň içinde Beýik Morawiýa döwleti öz täsirini Merkezi Ýewropanyň uly bölegine, şol sanda özüne Çehiýany, Slowakiýany, häzirki zaman Polşanyň we Wengriýanyň bir bölegini birleşdirýär(21).Beýik Morawiýa X asyryň başynda synýar, emma ''irki orta asyr roman-german-slawýan dünýäsiniň taryhynda we medeniýetinde belli yz galdyrýar. Ol Elbadan Wolga çenli uly aralykda dörän ilkinji slawýan döwletleriniň biri bolupdyr. IX asyrda Beýik Morawiýa franklaryň gündogar ekspansiýasynyň ýolundaky güýçli forpost bolupdyr we agyr göreşde ýüz ýyl töweregi Ýewropanyň irki feodal döwletleriniň arasynda özbaşdaklygyny saklapdyr. Beýik Morawiýa knýazlary Moýmir, Rostislaw, Swýatopolk Ýewropada ýaýbaňlanan çylşyrymly syýasy göreşe ynamly girip, özlerini gujurly döwlet işgärleri we diplomatlar hökmünde görkezýärler''(22).Arheologik maglumatlardan görnüşi ýaly, morawanlar Çehiýanyň çäginde VII asyryň ahyrynda VIII asyryň başynda peýda bolýarlar. Belli çeh alymy L. Gawlik bular tejribeli söweşijiler (esgerler) bolupdyrlar diýip belleýär. Olar slawýanlardan özleriniň kämil harby sungaty bilen tapawutlanypdyrlar. Olaryň ýaşaýyş jaýlarynyň görnüşleri, atlarynyň we öý haýwanlarynyň tohumlary, egin-eşikleriniň görnüşleri we zergärçilik önümleri Merkezi Aziýada öz analoglaryny tapýar(23).Ýazuw çeşmeleri morawanlary ilkinji gezek 822-nji ýylda bellige alýarlar. Franklar patyşalygynyň annalarynyň şaýatlyk etmeklerine görä, şol ýyl imperator Lýudowik Ynanýanyň Maýnadaky Frankburgda ýerleşýän köşgüne ähli slawýanlaryň ilçileri gelýär, olaryň içinde 10 ýyldan soň hristianlygy kabul eden morawanlar (latynça, morvonarum) bolýar. Z. Klanisa morawanlar Hriby daglaryna we Pawlowskiniň depelerine Türkmenistandan, has takygy, Merw oazisinden, Beýik Merwiň (Margawyň, Marynyň) ýerleşen we şol bir wagtda Murgap derýasynyň akan ýerinden gelipdirler diýip hasaplaýar, şonuň üçinem Merwden gelip çykanlar öz watanlaryndan has daşda hem öz atlaryny saklapdyrlar, ýagny morawanlar □ bu merwanlar, merwliler. Morawiýada adybir derýanyň hem akmagy gyzyklydyr, çeh alymlary

onuň adyny □ ''Marus'' (german. ''duran suw, batgalyk'') + ''ahawa'' (german. ''suw''). Netijede ikinji bölegi ''awa'' (suw) görnüşinde üýtgäpdir(24). Emma eger-de Z. Klanisanyň pikirine görä, morawanlar Merwden gelen we özleriniň täze watanyň derýasyny şeýle atlandyran bolsalar, onda türkmen çeşmelerine ýüzlenmek aňsat dälmidir? Morawa derýasynyň adynyň düündirilişiniň Merwiň has gadymy derýasynyň adynyň düündirilişine gabat gelýändigini hem gyzyklydyr. Käbir alymlar ''Marw'' (Marg, Merw, Mary) sözünü ''ota bürelen batgalyk ýer'' diýen mana eltýärler, ''ab'' sözi bolsa türkmen we pars dillerinde ''suw'' ''derýa'' diýmegi aňladýar(25). Hakyna seredeniňde, näme üçin ''awa'' moraw sözünü german dillerinden çykan ''ahawa'' diýen söze eltmeli, haçanda biziň günlerimize çenli saklanyp galan gadymy türkmen sözi ''aw'', ''ab'', ''ýap'' (şol manyly) barka. Mysal üçin, Murgap, Sekizýap, Salyrýap we ş.m.Z. Kalinisa morawlaryň adyny dündirende, moraw mazarlyklaryndan gadymy runa ýazgylarynyň tapylmagyna, şeýle-de L. Gawlikiniň şaýatlyk etmegine görä, morawlaryň gelmegi bilen aziýa görnüşli öý haýwanlarynyň tohumynyň ýüze çykmagy baradaky pikiri we beýlekiler ýene-de morawlaryň Merkezi Aziýadan gelip çykandyklary baradaky nukdaýzanaryň bähbidine getirilýän birnäçe deliller hem gyzyklydyr. 1947 □ 48-nji ýyllarda Dunaýowise obasynda VIII asyryň 7 mazary açylýar, olaryň birinde türki şamanlarynyň aýrylmaz zady bolan on bir sany bitin jaňjagaz tapylýar. 1983-nji ýylda Mikulçisada türki görnüşli ýaýyň süňk örtügininiň bölegi tapylýar. Z. Klanisa şeýle ýazýar: ''Günorta Morawiýada gelip çykyşy Orta Aziýaly bolan ýaýly esgerler eýýäm VII asyryň ahyrynda belli bolupdyr. Şeýle goşunlar eýýäm gunlar we awarlar döwründe döredilipdir. VII asyryň ahyrynda tutuş etnik toparlarynyň ýerlerini köp üýtgedýärler we olaryň Eýranyň demirgazyk araçäkleriniň golaýyndaky Gündogar we Merkezi Ýewropa çenli aralykdaky ýerlerden gaýdýar. Bu wakalaryň ýüze çykmagynyň taryhy sebäpleri häzire çenli anyk däl. Ýöne bu göçler Samo patyşalygynyň synmagyna eltipdir. Morawiýadaky syýasy agalyk elden-ele geçýär; praň görnüşini diýip atlandyrylýan keramikaly şäherçejikler pese düşýär, olara derek Morawa derýasynyň

kenaryndaky berkidilen Olomus, Uger gadymy şäher harabaçylygy we Mikulçise ýaly adada ýerleşen obalar ýüze çykýar''(26). Soňra Z. Klanisa ''özümizden morawanlaryň aýratyn abraýy nireden gelip çykýar diýip sorasak, ... biz VII asyrdan özboluşly ýaşlar bilen ýaraglanan harby goşunlaryň gelip çykýan ýerine, ýagny Eýranyň demirgazyk araçäklerine we Türkmenistana, Merw şäherine barmalydyrys'' diýip ýazýar(27). Ajaýyp! Emma bizi bir zat gynandyrýar, Z. Klanisa morwanlary parslar bilen deňeşdirip, hemişe parslar we olaryň döp-dessurlary barada gürrüň edýär. Emma Merwde has irki döwürlerden bäri gadymy türki etnoslar (saklar, eftalitler, oguzlar) ýaşapdyrlar. Mundan başga-da, taryh pars taýpalarynyň öz watanlaryndan has daşa göçendiklerine (migrasiýasyna) degişli delilleri bilmeýär. Muny diňe türki we mongol taýpalarynyň başarandygyny köp sanly çeşmeler görkezýär. Olar barada gürrüň edilmese-de bolar. (dowamy) Ýene-de bir mysal getireliň. Z. Klanisa morawanlaryň dini düşüňjelerinde guşlaryň uly ornuny belleýär □ moraw hökümdarlarynyň jygasyň guş ýeleklerinden bolmagy, guş şekilleri çekilen bezeg şaýlary we ş.m(28). Moýmirowiçiň dinastiýasyny esaslandyryjylarynyň we Morawiýanyň ilkinji hökümdary Moýmir I adyny diňe türki dillerine esaslanyp düşündirmek bolýar □ Moýmir (türküçe mamyr) ''ýaş guş'' diýmegi aňladýar(29). Biz üçin, ilkiwajyp däl ýaly bolup görünýän delil hem gyzyklydyr. Uger gadymy şäher harabaçylygyndan uzak bolmadyk ýerde elinde laçyn tutup duran atly şekillendirilen kümüş medalion tapylýar(30). Häzirki döwürde aw guşlary bilen aw awlamak däbiniň gadymy aziýa çarwalarynda ýüze çykandygy subutnama talap etmeýän delildir. Olar irki orta asyrlarda ony Ýewropa eltipdirler(31). Emma etnogenezinde, esasan, gypjak taýpalary gatnaşan mongollar, ruslar, gazaklar, gyrgyzlar we beýleki halklaryň aw guşlaryny sag elinde tutýandygyny ýörite bellemek gerek. Diňe türkmenler hem Günbatar we Merkezi Aziýanyň halklary laçynlary çep ellerinde tutýarlar(32). Bu elmydama ýyrtyjy guşlary eldekileşdirmegiň we ulanmagyň dürli däpleri bilen ýüze çykan etnografik aýratynlyk bolupdyr. Uger medalionyndaky laçyn guşly edil türkmenler ýaly guşuny çep

elinde tutýar, bu Z. Klanisanyň morawanlaryň Türkmenistanyň çäginden göçendikleri baradaky çaklamanyň peýdasyna ýene-de bir subutnama bolup hyzmat edýär. Uger gadymy şäher harabaçylygynyň gadymy şäherinden hyýaly guşlaryň suraty zikgelenen öz aralarynda birleşdirilen üç medalionly şaý-sep tapylýar. Z. Klanisanyň aýtmagyna görä, guşlaryň şeýle şekilleri hut Merkezi Aziýada duşýar(33). Hakykatdan, çünkünde monjuk tutup duran ''ugerleriňkä'' meňzeş tawus guş VII □ VIII asyrlarda Merkezi Aziýada matalaryň we diwarlaryň ýüzünde has ýaýran sýufetdir (asyrlaryň morawanlaryň Ýewropada peýda bolan wagtlaryna gabat gelýändigini bellemek gerek)(34). Meniň pikirimçe, gürrüň, umuman, sözüň göni manysynda tawus guşlar barada däl-de, Merkezi Aziýada giňden ýaýran Symrug guş hakynda düşünje hakynda barýar. Ol jennediň dagyndan adamlara dirilik suwuny getirýär. Türkmen ertekilerinde Symrug elmydama gahrymanlary tylladan doly hyýaly daga eltýär. Ine, ''Kasym oglan'' diýen ertekide Symrug Kap dagyndan dirilik suwuny getirýär (edil otparazlykdaky Symrug ýaly). Türkmenlerde Burkut baba (''Bürgüt ata'') barada hem düşünje saklanypdyr. Ol ýagşy hudaýy bolup, gurakçylyk ýyllarynda onuň ýoluna owlak aýdypdyrlar. Oguzlar yslamy kabul etmänkäler, olaryň hökümdarlary şol bir wagtda ýokary şaman (porhan) hem bolupdyrlar, olaryň atributlarynyň guşuň bedeniniň böleklerine we onuň ýeleklerine gabat gelmegi (ilkinji moraw hökümdarlarynyň başgaplaryndaky ýelekler hem şu ýerden) hem gyzyklydyr. Porhanlyk wagtynda şamanlar guşlaryň we haýwanlaryň sesine öýkünipdirler. Bu däpleriň hemmesi häzir diňe türki we fin halklarynda saklanypdyr(35). Gelmişek morawanlaryň obalary ýerli slawýanlaryň şäherçelerinden bellibir derejede tapawutlanypdyr. Mysal üçin, hökümdaryň paýtagt şäheri Mikulçisede berkitmeler daşyna daş örülen uzynlygy 10 m bolan gaçydan bolupdyr, oňa barýan girelgeler haýatlaryň, garymlaryň birnäçe hatarlary we Morawa derýasynyň hanalary bilen goralydyr. Hökümdaryň köşgüniň daşyna daş diwarlar we haýatlar bilen gurşalan goşunyň berkitmeleri we asylzada adamlaryň howlulary ýerleşipdir. IX asyr üçin bu güýçli gala bolup, morawanlaryň garşydaşlaryny, ýagny bawar

feodallaryny haýran galdyrypdyr(36). Emma morawanlaryň gelen ýeri bolan Merkezi Aziýa üçin şeýle berkitmeler adaty gala hasaplanypdyr. Morawanlar öz täze watanlarynda diňe Merkezi Aziýanyň şäher däplerini dikeldipdirler.'Çehoslowikiýanyň gysga taryhynyň' awtorlary, irki morawanlaryň demir ussaçylygynda, ýarag ýasamakda, külalçylykda we şaý-sep ýasamakda hem IX asyryň ortasynda ýiten däplerini ulanypdyrlar diýip ykrar edýärler(37).Biziň üçin, hut Beýik Morawiýada ilkinji slawýan elipbiýiniň IX asyryň 60-njy ýyllarynda Wizantiýa imperatorynyň iberen missonerleri Kirill (Konstantin) we Mefodiý tarapyndan döredilendigi gyzyklydyr. Imperator Morawiýa kimi iberipdir? Wizantiýanyň ýerli ilatyny däl-de, türki-bolgar halkynyň wekilini iberýär. Bu halk slawýan Balkanlary bilen işjeň garyşyp, hristiýanlygy kabul edýär. Emma bolgarlar Ýewropa gadymy türki runa ýazgylary bilen gelýärler, şol döwürde slawýanlaryň yönekeý suratly haty bolupdyr. Missionerler □ bolgarlar öz garyndaşlary türki-morawanlaryň ýanyna gelýärler. Beýik Morawiýada bir tuguň astynda Ýewropada german agalygyna garşy durup biljek türkülerini we slawýanlaryň bir baýdagyň astynda birleşmegi (edil Kiýew Rusundaky ýaly) üçin esas döreyär. Doganlar □ missionerler kirill hatyny döredipdirler diýen berk ornaşan pikiriň nireden dörändigi belli däl? Bu pikir, esasan, rus derňewlerinde ýaýrandyr. Kirill glagolisany döredendir!Hatyň nemes taryhçysy I. Fridrihiň belleýşi ýaly, Kirilliň glagolisasy görnüşi boýunça adaty bolmadyk belgilerdir. Olar dürli çaklamalary ýüze çykardy diýip belleýär. Onuň öz pikirine görä, elipbiý täzeden işlenen grek harplarynyň esasynda döräpdir, emma käbir detallary düşündirilişi talap edýär(38).Emma grek haty bilen gowy tanyş bolan orta asyr ýewropaly awtorlar glagolisanyň hiç bir ýewropa hatyna meňzemeýändigini belleýärler. Mysal üçin, bogemaly Dobner şeýle ýazypdyr: ''Hakyky Kirilliň elipbiýi Glagolisadyr. Glagolyň harplary gödek hem gelşiksiz, gadymylygyň ähli alamatlary onda bolup, başga hiç birine meňzemeýär. Kirilliňki bolsa grekleriňkiden tapawutlanýar we onuň IX asyrdan täze oýlap tapylan bolmaga haky ýokdur. Biz olaryň arasynda diňe

ýedi sany glagol elipbiýinden alnan, grek däl harplary görýäris''(39).Dagestan taryhçysy M. Adfi Kiril bilen Mefodiniň hut türki runa ýazgylarynyň esasynda döredendigi barada hiç hili ikerjiňlenmeýär. Onda-da elipbiýde onuň pikir edişi ýaly, diňe türki dillere mahsus bolan ''ýumşak □ g'', burun sesler, ýota □ sesler mahsus bolan harplar duşýar(40). Morawanlylaryň runa ýazgylary bilen bolmaklary ahmal (mysal üçin, gadymy morawan paýtagtynda Merkezi Aziýa ýaýynyň döwürleriniň tapylmagy), ýöne olar özleriniň tagtynyň töwregine eýýäm ýewropa halklaryny üşürýärler, olara täze döwletiň her bir raýatyna düşnükli bolar ýaly has kämil ýazuwy (haty) döredýärler(41).

Gadymy Rusdaky ilkinji beresta hatlary eýýäm türki runalarynda ýazylypdyr, emma haçanda bu döwlete slawýanlardan we türkülerden başga, beýleki köp halklar gireninde, olar Beýik Morawiyada döredilen glagolisa elipbiýini höwes bilen kabul edipdirler. Soňrak, haçanda türki etnoslary slawýan gursawyna siňenlerinden soň, slawýanlar has sada grek, latyn we krill elipbiýlerine geçipdirler(42).

Biziň türkmen-çeh gatbaşyklary baradaky çap edilen makalamyzdan soň, 2008-nji ýylda çeh alymy Wita Mihalikadan hat geldi, ol: ''Hormatly Öwez Gündogdyýew, siziň habaryňyzy eşidip, men biziň halklarymyzy örän gyzykly, özara baglanyşykly taryhyň baglanyşdyrýandygyna has hem ynamym artdy. Biz öz derňewlerimiziň üstünde işlemegi bile dowam ederis diýip tama edýärim'' diýip ýazýar.

Munuň yzysüre, men morawa gadymlyklarynyň özüni öwrenýän Z. Klanisadan hem hat aldym. Onuň bir bölegini getirýäris: ''Çuň hormatlanýan professor Öwez Gündogdyýew, men siziň ''Türkmenistan we Çehiýa'' diýen makalaňyzy alanyma şat. Sizi awtor hökmünde gutlaýaryn we minnetdarlyk bildirýärim. Men örän uly täsir aldym. Size uly sag bolsun aýdýaryn! Häzirki döwürde mende morawanlaryň ýokarky gatlaklarynyň gündogar, türki gözbaşynyň bardygy hakyndaky pikiriň peýdasyna täze delillerim bar. Bu gyzykly delilleri neşir etmek isleýärim. Siziň slawýan elipbiýisiniň gelip çykyşy baradaky çaklamaňyz ýarady. Monah Hrabr X asyrdan slawýanlaryň oň kitaplarynyň hem,

ýazuwlarynyň hem bolmandygy, olaryň ''kertme we oýma'' arkaly okandyklaryny we paň atandyklary barada ýazýar! Emma bu □ runa ahyry! Günorta Morawiýada örän köp archeologik tapyndylar □ Orta Aziýa bilen gatnaşyklaryň şaýatlary: dürli bezeg şaýlary, süýmeler, guşak şelpeleri bar. Meniň pikirimçe, Siziň inspiratiw çykyşyňyz bilelikdäki gowy işi başlady, Size taňryýalkasyn aýdýaryn! 19-njy ýanwar, 2008-nji ýyl. Brno şäheri''.

Etniki gatnaşyklar türkmenler bilen ýewropaly bolgarlarynyň arasynda hem bolupdyr (wolga bulgarlary barada eýýäm gürrüň edildi).

VIII asyryň 20-nji ýyllarynda Beýik Bolgariýa synanyndan soň, Kubrat hanyň ogly Asparuh Balkana göçýär we slawýanlary birleşdirip, Dunaý bolgarlarynyň döwletini döredýär(43).

863-nji ýylda bolgarlar hristianlygy kabul edýärler. XIII asyryň başynda, haçanda mongollar Wolga Bulgariýasyny derbidagyn edenlerinde, bolgarlaryň köp böleginiň, şeýle-de oguzlaryň we gypjaklaryň, basybalyjylara boýun egmek islemän, Dunaý Bolgariýasynda, Wengriýada we Litwa knýazlygynda pena tapandyklary gyzyklydyr. Elbetde, Bolgariýa mongollaryň çozuşyndan öň hem oguz-gypjak uruglary barypdyrlar. Aşaky Dunaýda, Dobrujede we Bolgariýanyň demirgazyk-gündogarynda giň öri meýdanlaryny eýeläp, olar bolgarlary garşydaşlary bilen göreşde işjeň goldapdyrlar. Haçanda XII asyryň 70-nji ýyllarynda bolgar halky Wizantiýa bilen göreşe başlanynda, ol herekete iki dogan □ oguz hanlary Asen bilen Petr ýolbaşçylyk edipdir. Ýeňişden soň, Asen I 1187-nji ýylda Bolgariýanyň patyşasy bolupdyr. Şeýdip, Osenler bolgar patyşalarynyň dinastiýasy peýda bolýar, onuň nesilbaşysynyň adynyň gelip çykyşyny Gök türkmenleriň imperiýasyny dörediji Asina (Aşina) bilen baglanyşdyrýarlar. Bolgarlar mongollar tarapyndan derbidagyn edilen musulman oguzlary, gypjaklary, wolga bulgarlaryny hiç hili kynçylyksyz özlerine goýberipdirler. Umumy gelip çykyşlary bir bolan we betbagtçylyga uçran Gündogardan gelen doganlaryna gynanç duýgusy olaryň dini tapawutlaryndan üstün çykan bolmagy ahmal.

Häzirki balkanly bolgarlaryň türki etnonimini saklap,

slawýanlar bilen garyşandygyna we eýýäm orta asyrlarda olaryb dilini kabul edendiklerine seretmezden, bolgar dilinde häzirki zaman türki dillerindäkä gabat gelýän köp söz bar. Olaryň käbirini getireliň(44)

Bolgarça:

1. ama □ ''ýöne'', ''emma'' türkmençe – emma
2. aslan □ ''arслан'' türkmençe – arslan
3. artyk □ ''artygy bilen'' türkmençe – artyk
4. açik □ ''açyk'', ''aýdyň'' türkmençe – açyk
5. badfana □ ''baja'' türkmençe – baja
6. baýrak □ ''baýdak'' türkmençe – baýdak
7. baş □ ''birinji'', ''baş'' türkmençe – baş
8. býurek □ ''pirog'' türkmençe – börek
9. kaw'rma □ ''etli nahar'' türkmençe- gowurma
10. koskar □ ''goç'', türkmençe – goç, goçkar
11. kose □ ''sakalsyz, köse'' türkmençe – köse
12. kýukýurt □ ''kükürt'' türkmençe kükürt.
13. makam □ ''mukam'' türkmençe mukam
14. maskara □ ''haýasyz adam'' türkmençe – masgara
15. mermer □ ''mermer'' türkmençe – mermer
16. sap □ ''sap'' türkmençe – sap
17. sindfir □ ''zynjyr'' türkmençe – zynjyr
18. handfar □ ''hanjar'', türkmençe – hanjar
19. ýurýuş □ çozmak (rusç:ataka) türkmençe – ýöriş – ''söweş''
20. eski □ ''köne'' türkmençe eski □ ''gadymy'', ''köne''

Bu bary-ýogy iki diliň diňe ýüzleý deňeşdirmesi. Arassa dil derňewleriniň iki halkyň dili we taryhy tarapdan gowy material berip biler.

Bolgar türki halky Powolýäniň, Pridnepriň, Demirgazyk Kawkazyň, Balkanyň taryhynda uly ähmiýete eýe bolupdyr. Alymlaryň tassyklamalaryna görä, hut bolgarlar oguzlar bilen bilelikde demirgazyk türki-bolgarlarynyň nesilbaçysy bolupdyr. Bolgariýada häzirem türki dilinde gepleşýän onlarça oba bar. Olar özlerini ''eski bolgar'' (köne bolgar) diýip atlandyrýarlar.

Ýene-de bir ýagdaý gyzyklydyr. 1886-njy ýylda bolgar

serkerdeleriniň topary Russiýa imperiýasyna göçürilýär. Olaryň biri □ harby-infener hünäri bolan Georgiý Wazow Türkmenistana iberilýär. Şol wagt ol ýerde demir ýol çekilipdir. G. Wazow bu ýerde on ýyllap işläpdir, 1897-nji ýylda bolsa Bolgariýa gaýdyp barýar. Gyzykly ýeri, 1912-nji ýylda G. Wazowyň ady Guşgy şäheriniň (häzirki Serhetadabadyň) köçeleriniň birine dakylýar. Şol wagtda kapitan derejesinde bolan G. Wazowyň köp dostlary bolupdyr. Olaryň bir türkmen □ poruçik Nikoláý Ýomudskiý (Birinji jahañçylyk urşunyň geljekki gahrymany). Bolgariýa gaýtmanka G. Wazowa N. Ýomudskiý osman gylyjy bilen pistolet sowgat berýär. 1913-nji ýylda general G. Wazow Bolgariýanyň Harby ministri edilip belleniýär. Türkmen serkerdesiniň sowgatlary, häzir hem generalyň maşgalasynda saklanylýar we olar häzir hem olaryň eýesi bolup durýarlar. 2000-nji ýylyň noýabrynda Sofiýada Harby-taryhy muzeýiň ekspert topary nusgalary identifisirläp, şu çözüdi kabul edýär: ''Ýarag kolleksiyä baha eýedir''(45). Ine, ýene-de Türkmenistan bilen Bolgariýanyň arasyndaky baglaşyk ýüze çykdy.

Türkmenler bilen uzakdaky Merkezi Ýewropa halky bolan wengerleriň (madýarlaryň, ugrularyň) arasynda nähili gatnaşyk bolup biler? Bolar, onda-da etnik derejesinde. Haçan-da XIX asyrdan Türkmenistanda bolan, biziň ýurdumyz barada köp gymmatly maglumat goýan wenger syýahatçysy Armeniý Wamberi şeýle netijä gelipdir: ''... Şu ýerden Adriatik deňzine çenli aralykda ýa-da Dunaýyň kenarynda ýaşayan türküler (orta asyrlarda wengerlere türküler diýipdirler □ .Ö. G.) hakyna seredeniňde günbatar türküler we olar orta aziýalylaryň bir maşgalasyna diňe bir fizionomik alamatlary boýunça däl, eýsem dilleriniň, häsiýetleriniň we ahlaklarynyň meňzeşligi bilen hem birleşdirilip bilner''.

Muny türkmen filology Ý. Çöňnäýewiň ''Türkmen we gadymy türki diliniň wenger diliniň gatnaşygy baradaky'' (Aşgabat, 1985) diýen gyzykly işi hem tassyklaýar(46). Diňe ''Wengerçe-rusça sözlügi'' açmak we käbir wenger sözlerini türkmen dilindäki sözler bilen deňeşdirsek, onda gönüden-göni gabat gelmelere duşmak bolýar. Onda-da, ýeke-täk däl(47). Mysal üçin: weng.

agg (garran) □ türkm. aga (ýaşy boýunça uly erkek adam); weng. adýek (but) türkm. aýak; weng. ata (kaka) □ türkm. ata (kaka, ata); weng. arpa □ türkm. arpa; weng. balta (palta) türkm. palta; weng. biçak (pyçajyk) türkm. pyçak; weng. bors (burç) □ türkm. burç; weng. kes (pyçak) □ türkm. kesmek; weng. keçge (geçi) □ türkm. geçi; weng. kazan (uly kotýol) □ türkm. gazan; weng. ki (kim) □ türkm. kim; weng. keşe (giç wagt) □ türkm. gije; weng. okulaş (sapak) □ türkm. okuw; weng. pamut (pagta) □ türkm. pamyk (pagta) we ş.m.

Şeýlelikde, bu garyndaşlyk nireden geldikä? Alymlaryň soňky ylmy-barlaglary altaý (türki-mongol dilleri) we ural (oňa fin-ugor dilleri girýär) dil maşgalalarynyň watany Merkezi Aziýa we oňa ýanaşýan Demirgazyk Eýranyň ýerleri bolup durýandygyny tassyklaýarlar. Öz antropologik tipi boýunça ýewropeidler bolup duran ''altaýlylar'' we ''urallylar'' gündogara we demirgazyga uzak aralaşyp, belli bir derejede özlere mongoloid elementi siňdiripdirler. Amerikanist P. Riwe XX asyryň ilkinji onýyllyklarynda ural-altaý halklary göçmegiň merkezi hökmünde Hazar deňzinden gündogarda ýerleşýän welaýatlar bolupdyr, ondan soň tutuş Aziýa ýaýrapdyrlar. Belli alym S. P. Tolstow, arheologik medeniýetleriň derňewiniň esasynda ''urallylar'' Merkezi Aziýada ýaşapdyrlar diýen netije çykarypdyr we olar bilen Demirgazyk Türkmenistanyň kelteminar medeniýetini baglanyşdyrypdyr(48).

Wengerleriň ata-babalary, esasan, Powolfýe we Ural sähralyklaryna we tokaýlaryna süýşüpdirler, şol ýerde olary gunlar □ türkmenleriň ata-babalary tapypdyrlar. Ugurlar (wengerler) taýpalaryň täze gun birleşiginiň düzümine giripdirler. Şol wagtdan başlap, olaryň özlere hungarlar (ýagny ''gun adamlary'') ýa-da ogurlar (ugurlar) diýip atlandyran bolmaklary ahmal, günbatar taryhçylary olary türki hasaplapdyrlar(49).

Gunlar bilen Merkezi Ýewropa giden wengerler, Pannoniýada özlere kiçiräk döwletlerini gurýarlar. Galan wengerler, madýar ady bilen Dnestr we Dnepr aralygyna göçüpdirler. Haçanda 898-nji ýylda oguz-peçenegler Powolfýe sähralyklaryndan öz garyndaşlary tarapyndan günbatara gysylyp çykarylandan soň,

olaryň zarbyny ilki bilen madýarlar duýupdyr. Bolgar patyşasy Simeon peçenegleriň işjeň kömekçisi bolupdyr. Iki tarapdan gysylan wengerler Poduwanýe tarap süýşüpdirler, ol ýerde öz garyndaşlaryndan (ugurlaryň, gunlaryň, awarlaryň galyndylary) üstün çykyp, Pannoniýa göçüp barypdyrlar. Tiz wagtda olara kawarlar goşulypdyr. Bu etnonim biziň üçin has hem gyzyklydyr, sebäbi S. P. Tolstow kawarlary (kwar-hwar arkaly) horezmliler, ýagny Demirgazyk Türkmenistanyň ýaşaýjylary bilen baglanyşdyrýar(50).

XIII asyryň wenger senenamaçysy Simon de Keza şeýle ýazýar: ''...kawarlar, madýarlaryň Wengerýanyň meýdanyny basyp alan döwründäki hakyky güýçli birleşikdeşleridir''(51).

Indiki delil hem gyzyklydyr. Haçan-da wenger patyşasy Stefan Keramatly ýogalanda we tagta Wengerýany nemesler we italýanlar bilen dolduran we madýarlaryň ýokary gatlagyny gysyp çykaran Petr geçende wenger halky gozgalaň turuzýar we hökümet başyna horezm serdarlary Ýeda we Ýedumeriň neberesi patyşa Stefan Samuil Abunyň (1041-1044-nji ýyllar hökümdarlyk eden ýyllary) aýal doganynyň adamsyny getirýär. Oňa bolan halkyň söýgüsi wengerleriň öz senenamalarynda nygtalypdyr.

S. P. Tolstowyň ýazyşy ýaly: ''Samuil Abunyň antifeodal partiýanyň ýolbaşçysy hökmünde hyzmaty onuň ata-babalary kawarlaryň VIII asyryň Horezmden Hazariýa, soňra Wengriýa getiren syýasy we dini kynçylyklary bilen baglylykda örän üýtgeşikdir. Has hem Samuil ady häsiýetlidir. Ol ýewreý ady bolup, hristian günbatary we Bolgariýany hasap etmezden, gündogar üçin hem ýeterlik derejede ýatdyr. Hökümdarlaryň ýewreý atlaryny esassyz hazar däpleri ...VIII asyrdan gaýdýan X - XI asyrlarda kavar dinastiýasynyň serdarlarynyB Horezmden gelip çykandygy baradaky döp bilen baglanyşdyrýarlar. Olar wenger tagtyna antikolonial herekete ýolbaşçylyk eden we şol ady göteren patyşa Samuil Abuny teklip edýärler. Bu bolsa gümansyz ýudaistik döp barada aýdýar. Bu bolsa biziň kavar-halistiýalar baradaky VIII asyrda Hazar ýurdundan kowlan we Pannoniýa tarap hereket eden döwründe wenger taýpalaryna goşulan horezmliler iudeýçilik edýän emigrantlaryň nebereleri baradaky teoriýamyzy esaslandyrmaga täze wajyp delil bolup

durýar''(52).

Türkmen-wenger aragatnaşygyny ýene-de bir delil görkezýär: 16 harply orta asyr wenger oýma (sekler) hatynyň harplary orhon-ýeniseý (gadymytürki) elipbiýiniň harplary bilen gabat gelýär(53).

1114-nji ýylda Merkezi Ýewropa türki taýpalarynyň täze akymy gelýär. Bu Donda gypjaklardan ýeňlişe sezewar bolan oguz atlylarydyr. Karpatdan geçip, olar Çehiýanyň, Slowakiýanyň we Wengeriýanyň çäklerinde peýda bolýarlar. Bu döwletleriň syýasy durmuşynda olaryň hyzmaty örän uludyr. Şeýlelikde, wenger knýazy Tokson iki sany Peçeneg hanlaryna □ doganlara Peşt şäherini (Wengeriýanyň geljekki paýtagty) dolandyrmaga berýär, peçeneg hany Mog bolsa, Wengriýada ýokary wezipäni □ palatini we baş ýokary ɣupany eýeläpdir. Şeýle-de Baýandyr (Berend) atly oguz esgeri hem bellidir. Ol 1330-njy ýylda patyşa Karl I halas eden Martonuň ogludyr(54).

Oguz taýpalary baýandyr we beçenegiň (Peçenegiň) Ýewropa ýurtlarynda uly hyzmaty barada olaryň şanyna dakylan toponimleriň tutuş topary şaýatlyk edýär. Ugriýanyň diňe bir Hotan okrugynda ýazuw bilen tassyklanylýan 30 golaý toponim bar. Oguzlaryň iň kän bolan ýeri Ugriýada (Wengriýada) olar garaşsyzlygy XIV asyra çenli saklapdyrlar(55). Ugor döwletiniň berkemeği bilen, oguz hanlary patyşanyň wekilleri bilen çalşyrylypdyrlar. Emma soň hem uzak wagtlap ýewropaly oguzlar örän uly harby güýç bolupdyrlar, olaryň ýaşlary bolsa patyşa goşunynyň hataryny köpeldipdirler. XV asyryň soňunda Bonfiniý olar barada şeýle ýazýar: ''... olaryň adatlary şular: naýza ulanmagy başarmak, uzyn sakgal, uzyn murt goýbermek, şlykly telpek geýmek we pars nusgasyndaky galgap duran ýüpek eşik geýmek''(56).

1228-nji ýylda Wengriýa mongollaryň derbi-dagyn eden gypjaklary gelýär. Patyşa Bela Dunaý we Tisa aralygynda, şeýle-de döwletiň gündogarynda ýerleşen Kotýana hanyň 40 müňlük goşunyny özünde kabul edýär. Bu barada bilip, Batu-han (Batyý, Sain-han) Bela gazyply hat ýazýar: ''Ondan başga-da meniň kumanlarymyň gullaryny öz saýaňda saklaýandygyňy bildim, näme üçin geljekde olary öz ýanyňda saklamazlygyňy saňa

buýurýaryn, sebäbi olar üçin saňa garşy çykmazlygym üçin. Saňa seredeniňde, kumanlara gaçmak aňsat, olar jaýsyz, çadyrly göçüp, gaçyp gitmegi başaryrlar, sen bolsa jaýda ýaşap, ýere we şäherlere eýe, şonuň üçin saňa meniň elimden gaçyp gutulmak başarymaz''(57).

Emma wengerler gorkmandyrlar. Tersine, Belin ogly Stefan Kotýanyň gyzyna öýlenýär. Wenger-gypjak gatnaşyklar berkeýär. Ejesi polowçanka (polowesler-gypjaklar) bolan patyşa Ladislaw (Laslo) döwründe patyşanyň köşgi gypjaklaryň han-begleri tarapyndan gurşalypdyr. Wengerleriň arasynda gypjaklaryň däp-dessurlary, olaryň eşikleri ýaýrap başlapdyr. Wenger ýer eýeleriniň (feodallarynyň) närazylygyna we ondan soňky harby çaknyşyklaryna seretmezden, gypjaklar hem oguzlar ýaly Wengerýada berk ornaşýarlar(58). Häzirki wagta çenli wengerleriň arasynda gypjak-polosi etnik topary bar(59). Wenger alymy L. Kunçokiwiçiň ýazyşy ýaly: ''Polowesler özleriniň gypjak-türki gepleşiklerinde on altynjy asyra çenli gepläpdiler, olaryň wenger komitat ulgamyndan garaşsyz öz-özünü dolandyrmalary bolsa 1876-njy ýyla çenli dowam edipdir. Olar bu gün özlerini hakyky wenger hasaplaýarlar, emma özleriniň gündogardan gelip çykandyklaryna buýsanýarlar. Olaryň ady bilen iki düzlük ýere □ Kiçi we Uly Kumaniýa (Kişkunşag we Nadkunşag) dakylýar''(60).

Wenger alymy A. Bartanyň bellemegine görä: ''Gadymy Wenger medeniýeti köp jähtden Orta Aziýa bilen gatnaşygy bolupdyr we Orta Aziýa siwilizasiýalarynyň täsirine düşüpdür. Beýik wenger kompozitorlary we saz öwrenijileri B. Bartok we Z. Kodai dagynyň belleýişleri ýaly, wenger halk sazy beýik aziýa saz sungatynyň has günbatarrakdaky şahasy bolup durýar, halkyň saz dili hem edil fonetik dil ýaly häsiýetlendiriji bolup durýar''(61).

Alym Ý. A. Halikowanyň tassyklaýşy ýaly, gadymy wengerleriň ata-babalary ''VI asyryň ikinji ýarymynda. . . has dogrusy, Günbatar Türki kaganatynyň düzüminde bolan bolmaklary ahmal, türküler bilen bilelikde Orta Aziýanyň we Sasanylar Eýranyň syýasy durmuşynda uly hyzmaty bitiripdir''(62).

Wengerler özleriniň ata-baba ýurtlarynyň Merkezi Aziýadygyny

hemişe ýatda saklapdyrlar. XIX asyrdan A. Wamberi wengerleriň geçmişini bilmek üçin uzak ýola düşýär, soňra örän gyzykly oçerkiň kömegi bilen ýewropalylary türkmenleriň täsin dünýäsi bilen tanyşdyrýar(63).

Biziň görşümüz ýaly, türkmen halkynyň ata-babalarynyň ýewropa halklary bilen tanyşlygy has öň bolup geçipdir. Emma ol gatnaşyklar diňe bir Ýewraziýanyň çäginde bolmandyr. Ýewropa Aziýa bilen haçly ýörişler arkaly tanşypdyr. Olar Ortaýer deňzinde latyn hristianlygynyň peýda bolup başlamagyna getiripdir. 1096-njy ýylda papa Urban II hristian-ryssarlarlaryň birinji ýörişlerine ak pata berýär, sebäbi olar musulmanlarda ýesirlikde tapdan düşen hristian doganlaryny halas etjekmişler. Fransiýada hemme zat herekete başlaýar. Ýörişe diňe bir rýsar däl, eýsem daýhanlar hem öz maşgalalary bilen taýýarlyk görüp başlaýarlar. Emma ilkinji Petr Amýenskiniň we rýsar Walter Golýakanyň serkerdelik etmegindäki o diýen guramaçylykly bolmadyk adamlar türkmenler tarapyndan derbi-dagyn edilýär. Godfrid Bul'onskiniň, Raýmond Tuluzskiniň we Boemund Tarentskiniň guramaçylykly ýolbaşçylygyndaky rýsarlyk birnäçe ýeňiş gazanyp, Iýerusalimi eýeleýär. 1098-nji we 1109-njy ýyllar aralygynda rýssarlar gündogar Ortaýer deňzinde dört sany ilatly ýeri esaslandyryýarlar: Edes graflygy, Antiohiý knýazlygy, Ierusalim korollygy we Tripoli graflygy. Ýörişlere Ýewropanyň dürli ýerlerinden rýssarlar gatnaşypdyrlar, emma muňa seretmezden, Lewantda ornaşan ähli haç göterijileri we musulmanlary, gündogar latynlylaryň özleri hem franklar diýip atlandyrypdyrlar(64).

Türkmenleriň epiki eserlerinde Wizantiýanyň Rumystan diýip atlandyrylandygy, Frangistanyň (franklaryň ýurdy) bolsa Günbatar Ýewropany aňlatmagy hem gyzyklydyr. Türki halklarynyň edermenligi we harby häsiýetleri, franklaryň bolsa musulman Gündogarynda türkmenlere duşmaklary haç göterijilerde uly täsir galdyrypdyrlar, olar hatda olary özleriniň daşkyn garyndaşlary hasaplap başlaýarlar(65).

Haç göterijiler öz ýanlary bilen Gündogara Fransiýanyň, Germaniýanyň, Italiýanyň we beýleki çeper däplerini alyp barypdyr. Ortaýer deňziniň çäginde baý we köp milli medeniýet

ýüze çykýar. Türki-musulman we frank harby aristokratiýasynyň wekilleri biri-biri bilen diplomatik we dünýewi gatnaşyk saklapdyrlar. Musulman we hristian täjirleri biri-biri bilen söwda edipdirler(66).

Frank täjirleriniň kerwenleri Türkmenistanyň çäGINE ýetipdirler. Ol barada Sasany annalary şaýatlyk edýär, häzirki Kaka etrabynda (Ahal welaýaty) bolsa franklaryň söwda obasy bolan Ferengi ýatlanýlar. Türkmen-seljuk soltany Alaeddin Keykuwat I öz goşunynda franklaryň aýratyn tapawutlandyrylýan goşun bölümini saklapdyr, Bobdan bolan dominikan monahy Winsentiý (XIII a.) seljuk emirleriniň fransuz dilini bilendiklerini habar berýär.

M. B. Durdyýewiň ýazmagyna görä, ''Türkmen gahrymançylyk eposy bolan ''Görogluda'' türkmen batyrlary (witýazlary) ''frenk täjirleriniň'' getiren ''frenk matasyndan tikilen çäkmen'' geýipdirler. Gözel gyz Harmandäli we beýik sazanda Aşyk Aýdyňnyň şägirdi Kerem baradaky täsin şahyrana rowaýatdan franklar ýurdundan türkmenleriň ýurduna diňe bir ''frenk matalarynyň'' däl, eýsem ýokary ''frenk modasynyň'' hem gelendiginiň subutnamasyny tapmak bolýar. Şol hekaýatda Kerem perizadyň önünde ''frenk buýra saçly yetginjek'' görnüşinde durýar. Fransiýanyň elmydama modany ýaýradyjy bolandygy barada aýtmagyň geregi hem ýok, emma şol modanyň has gadymy döwürde Gündogaryň jümmüşinde ýiten Türkmenistana-da baryp ýetendigi baradaky fakt bolsa hakykatdan hem täsindir''(67).

Haçly ýörişleriň netijesinde ýewropa goşunlarynda ''türkopollar'' diýip atlandyrylan türkmen atly ýaý atyjylary peýda bolýar. Mysal üçin, german imperatory Fridrih II (1211 - 1250-nji ýý.) şeýle hakyna tutma bölümi Italiýa bolan ýörişlerinde ulanypdyr(68).

Günbatar Ýewropa ajaýyp söweşjeň türkmen atlylary hem barypdyrlar, emma näme üçindir olary ''araplaryňky'' ýa-da ''sarasylyaryňky'' diýip atlandyrypdyrlar. Arassa ganly iňlis tohumynyň nesilbaşsý Darleý Arabian (1702-nji ý.) arassa ganly ahalteke aty bolupdyr. B. Salihowyň pikirine görä, onuň uzyn, ýokary çykyp duran boýny, kiçi kellesi, ''onuň göwresiniň gapdaldan seredeniňdäki uzynlygy, hut ahalteke

atyna häsiýetlidir, arap atynyň dykyz tegelek görnüşine gabat gelmeýär''.

Ý. N. Barminsewiň tassyklamagyna görä, ahalteke atlarynyň atababalaryny Britan adalaryna ilkinji gezek rimliler eýýäm b.e.öňki I asyrdan getirdipdirler. Bary-ýogy on sany türkmen aty iňlis atlarynyň häzirki populýasiýasynyň ýarysyndan gowrak genleriň çeşmesi bolup hyzmat edipdirler. Tohumçylyk kitabynyň girişinde Jeýms Ueterbi 1891-nji ýylda şeýle belleýär: ''Aşakda has öň belli bolan baýtallaryň . . . we Gündogardan getirilen häzirki ähli bar bolan baş sanynyň çeşmesi diýen ýaly bolan höwür atlaryň sanawydyr''.

Şeýlelikde, Türkmen Atti (1784-nji ýylda doglan) Prussiyanyň atçylyk zawodlarynda belli höwür at bolupdyr. Onuň adynyň özi köp zady aýdýar(69).

Ine, ''Roland barada aýdym'' diýen epiki eserde türkmen aty şeýle suratlandyrylýar:(70)

Turpeni agajet at söweşe alyp barýar.

Onuň bedenini görmäge göz gerek:

Butlary gysga, gapdallary uzyn;

Eýerde beýik, sagrysy giň;

Ýaly gyr bolup, onuň guýrugy ak;

Tumşugy morrak we gulaklary kiçi.

Beýle atyň dünýäde taýy ýok.

Gündogar däpleriniň täsiri Ýewropanyň ruhy durmuşyna-da degerli täsir edipdir. XV □ XVI asyrlarda Aziýa we Ýewropanyň arasyndaky güýçli ösýän syýasy we ykdysady gatnaşyklar gündogar we günbatar medeniýetleriniň has çuň we çylşyrymly sintezini emele getiripdir. XVII asyrdan Fransiyada, Italiýada, Germaniýada oriental häsiýetli eserleriň tutuş toparlary peýda bolýar, olarda hakyky we şertli-erteki Gündogar goňsuçylykda öz beýany tapypdyr. Olaryň zýy bilen Ýewropada ýasama gündogar (pseudogündogar) ertekileriniň örän uly sany ýüze çykypdyr. Ähli gündogar zatlaryna, şol sanda arhitektura, nakgaşlyga, saz we ş.m. ''moda'' döreýär. Günbatar-gündogar edebiýatynyň sinteziniň belli ýadygärligi fransuz orientalisti

Fransua Peti de la Kruanyň (1654 – 1713) ''Müň bir gije. Pars ertekileri'' diýen kitabydyr. Onuň kakasy, osman dilinden (türkmen diliniň gepleşikleriniň biri) hünärmen bolmak bilen, on alty ýaşly Fransuany missiýa bilen Türkiýä, Siriýa, Merkezi Aziýa iberýär. Ol ýerlerde ol taryhy, dilleri we gündogar dinlerini öwrenýär. Onuň tekstleriniň içinde ''Awisenna hakdaky powest'' aýratyn ünsi çekýär. Onda Merkezi Aziýanyň hakyky şäherleri, şol sanda Köneürgenç we Ýewropada Awisenna ady bilen belli bolan Abu Ali Huseýn ibn Abdallah ibn Sinanyň (980 – 1037) anyk taryhy şahsyýeti barada gürrüň edilýär(71). Ilkinjileriň biri bolup XVIII asyrdaky fransuz alymlary (D. Erbelo, f. Degin, f. Deni, P. Palýe we beýlekiler) türkmenleriň etnogenesi boýunça materiallary ylmy dolanyşyga girizýärler(72).

Taryhçy B. Muhammetberdiýew hem görnükli fransuz utopistleriniň biri, gelip çykyşy boýunça türkmen bolan, Anri de Den Simonyň (1760 – 1825) ideýalaryny dowam etdiriji Bazar Amanowa (1791-1832) biziň ünsümizi çekýär.

Ýewropa halklarynyň ykbalynda Osman imperiýasy uly orun eýeläpdir. Hökümdarlyk edýän dinastiýa türkmen kaýylardan gelip çykyşydyr. XVIII asyryň başyndan osman ilçileri ýewropa ýurtlarynyň dolandyryş usullaryny bilip başlaýarlar. Beýik Aziýa döwleti bilen Ýewropanyň arasyndaky gapma-garşylykky döwür tamamlanypdyr.

1720-nji ýylda osman hökümdary Lýudowik XV köşgüne fransuz dilini örän gowy bilen Çelebi Mehmedi ýörite wekil edip iberýär.

Soňra onuň ogly Said 1727-nji ýylda Türkiýede ilkinji çaphana neşrini ýola goýýar. 1793-nji ýylda Ýewropanyň baş ýurdunda osmanlylaryň hemişelik diplomatik wekilhanalary açylypdyr. Şeýle wekilhanalaryň birinjisi Londonda Georg III köşgünde ýerleşipdir. Stambula-da Fransiýadan, Wengriýadan, Horwatiýadan, Germaniýadan we beýlekilerden ilçiler gelip başlapdyr. 1669-njy ýylda derejesi boýunça Daşary işler ministrligine deň bolan Dragomon Portynyň baş dolandyrmasy döredilýär. Ýewropa ýurtlary bilen gatnaşyklaryň ösmegine laýyklykda, ministrligiň işi has dartgynly bolupdyr: daşary

ýurtly diplomatlar bilen geçirilen kabul edilişikleri we duşuşyklary ara alyp maslahatlaşmak, duşuşyklarda terjime etmek, hat alyşmak, daşary ýurt tazelikleri bilen tanyşdyrmak, beýanlary taýýarlamak we ş.m. Ilçileri Topkapy köşgünde kabul edipdirler, ol ýerde ýewropalylar tarapyndan atlandyrylan Diplomatik howly bolupdyr. Osman hökümdarlary ilçileri araçäkden Stambula çenli ýol harçlaryny töläpdirler, diplomatlary öz serişderleriniň hasabyna 3 □ 4 aýyň içinde ýaşadypdyrlar, olara sowgat iberipdirler. 1898-nji ýylda German imperatory Wilgelm Ýakyn Gündogara baryp göçüpdir we Müsüriň belli türkmen hökümdary we serkerdesi Salahetdiniň beýikligine haýran galypdyr. Ol Damaskda onuň mazarynyň ütüne atlas baýdak ýapýar we ''Bir beýik imperatordan □ beýlekisine'' diýen ýazguly bürünç çemeni goýýar (ol häzir Londonyň Harby muzeýinde saklanýar)(73). Şeýlelikde, Günbatar ýene-de Gündogara tarap ümzügini tutupdyr.

Öwez GÜNDOGDYÝEW

Edebiyat:

1. Gumelýew L. N. Hunnu □ SPB, 1993. – s.201.
2. Gundogdyýew O. Imperator Attila //Weçerniý Aşhabad. – 4.03.1996.
3. Iordan. O proishofdenii i deýanii getow // Perew. i komm. Ý. Ç. Skrfínskoý. □ M., 1960. □ S.102.
4. Gundogdyýew O. A. Welikiýe polkowodsy srednewekowýa w istorii turkmen. □ Aşhabad, 1996. □ S.16.
5. Iordan. Görkezilen iş. □ S.117.
6. Otkuda ýest poşla Russkaýa zemlýa. Weka VI-X. Kn. Perwaýa/Sost.,pred., komment. A. G. Kuzmina. □ M., 1986. □ S.548.
7. Şol ýerde □ S.548.
8. Popow A. I. Nazwaniýa narodow SSSR. □ L.,1973. □ S.31.
9. Gundogdyýew O. Ýewropeýskiýe skazaniýa ob Attile // Aşgabat. -18.07.1998.
10. Gundogdyýew O. A. Proşloe turkmen. □ M., 1998. – S.103.

11. Semenowa L. Ýe. Territoriya Rumynii s drevneyshih wremen do XIV w. // Kratkaýa istoriya Rumynii. □ M.1987. □ S. 15.
12. Pop I. I. Ot Perwobytnoy obşiny k gosudarstvu // Kratkaýa istoriyai Çehoslovakii (s drevneyshih wremen do naših dneý). □ M., 1988. □ S. □ 12.
13. Pletnewa S. A. Koçewniki srednewekowya. □ M., 1982. □ S. 48.
14. Erdeli I. Awary //Isçeznuwşiyé narody (sb. stateý). □ M., 1988. □ S. 102.
15. Aýtmuradow D. Týurkakiyé etnonimy. □ Nukus, 1986. □ S. 16, 148 □ 149.
16. Atanyýazow S. Şejere (türkmeniň nesil daragty). □ Aşhabad, 1994. □ S. 233. Erdeli I.
17. Abdul-gazi-han. Rodoslownoyé drewo týurkow // Eksperimentalnyý nomer žurnala ''Aşhabat''. 1994. No:7. □ S. 31.
18. Salar Baba Gulaly Salar-ogly-Hyrydary. Istoriya Oguza i ýego synowey. □ Rukopis SNB Turkmenistana. □ S. 53.
19. Erdeli I. Görkezilen iş. □ S. 108-109.
20. Vleadli na Morave Persane // Epocha. □ 2006. □ No:9. S. 59.
21. Klewanskiy A. H. i dr. kratkaýa istoriya Çehoslovakii. □ M., 1988. □ S. 14-15.
22. Şol ýerde. □ S. 18.
23. Vleadli na Morave Persane // Epocha. □ 2006. □ No:9. S.59.
24. Şol ýerde □ S.59-60.
25. Gubdogdyýew O., Ekaýew O. Mary □ duşa sareý (istoriya i kultura goroda Mary s drevnih wremen do XIX weka) □ Aşhabad, 1998, □ S.108.
26. Vleadli na Morave Persane // Epocha. □ 2006. No: 9. S.61.
27. Şol ýerde. □ S 61.
28. Şol ýerde. □ S.61.
29. Budagow L. Srawnitelnyý slowar turesko □ tatarskih nareçiy. □ SPb, 1871. □ t.2. □ S.200.
30. Vleadli na Morave Persane // Epocha. □ 2006. No: 9 . S.56.
31. Flint B. E., Sorokin A. G. Sokol na perçatke. □ M., 1999. □ S. 86-87.

32. Gundogdyýew O. A. Sokol □ ptisa sarskaýa. □ M.2001. □ S.56.
33. Klanica Z. K. interpretaci motivu ptačka na jihomoravských pamatkach 8. □ 9. století // XX. Mikulovské symposium 1990. □ Brno, 1991. S. 181-193; Ýene-de onuň Torzo mozaiky. □ Praha, 2005. □ S. 43-64.
34. Pugaçenkowa G. A., Rempel L.I. iskusstvo Sredney Azii. □ M., 1982. S.122-123.
35. Gundogdyýew O. A. Sokol □ ptisa sarskaýa. □ M.,2001. □S.20-22.
36. Klewanskiý A.H.Görkezilen iş□S.21.
37. Şol ýerde □S 21.
38. Fridrih I. Istoriýa pisma. □ M.,1979. □ S.144
39. Adfi M. Polyn poloweskogo polýa. □ M., 200. □ S.68.
40. Şol ýerde□S.69.
41. Gundogdyýew Ö. Türkmenistan hem Çehiýa: taryhy kökler // Türkmen dünýäsi. □ Türkmenbaşy, 2008/
42. Gundogdyýew O. Ot Merwa do Morawii//Neýtralnyý Turkmenistan. □ 12.11.2007.
43. Bubenok O. Ýasy i brodniki w stepýah Wostoçniý Ýewropy (VI □ naçalo XIII ww.). □Kiýew, 1997. □S.19.
44. Ogarçinskiý B., Sobolew G.S.Gundogdyýew O. Turkmenistan i Bolgariýa (istoričeskiýe swýazi) Miras □ Aşgabat, 2003. □ No:2. □S.119.
45. Şol ýerde. □ S. 120.
46. Çungaýew Ýa. O swýazýah turkmenskogo i drewnetýurkskogo ýazykow s wengerskim. □Aşhabad, 1985.
47. Wengersko-rusскиý slówar□Budapeşt, 1952.
48. Gundogdyýew O. Turkmeny i wengry // Wozrođdeniýe. Aşhabad , 1998. □No:8. □ S.13.
49. Gundogdyýew Ö. Türkmenistan hem wengerler (geçmiş hem häzirki zaman) //Türkmen dünýäsi. □ Sanjar, 2007.
50. Tolstow S.P. Nowogodniý prazdnik ''kalandas'' u horezmiýskih hristian naçala XI weka w swýazi i istoriýeý horezmiýsko-hazarskih otnoşeniý // Sowetskaýa etnografiýa. □ M., L., 1946. □ No:2. □S.98.
51. Gundogdyýew O Turkmeny i wengery //Wozrođdeniýe □ Aşhabad, 1998. □ No:8-S.16.

52. Şol ýerde. □ S.16-17.
53. Boýçorow S. Ýa. Sewerokawkazkiý region drewnetýurkskoý runiçeskoý pismennosti // Etniçeskiýe i Istoriko-kulturnyýe swýazi týurkskih narodow SSSR. □ Alma-Ata, 1976. □ S.17.
54. Gundogdyýew O. Oguzy, turkmeny i Rossiya □ Aşhabad, 2001. □ S.53.
55. Rasowskiý D. A. Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i w Ugri // Seminarium kondakowianum. □ Praga, 1933. □ VI □ S.19-42.
56. Şol ýerde. □ S.50.
57. Federow □ Dawydow G. A. Koçewniki Wostочноý Ýewropy pod wlastýu zolotoordynskih hanow. □ M., 1966. □ S.233.
58. Pletnewa S. A. Polowsy. □ M., 1990. □ S.179-181.
59. Bromleý Ýu. W., Podolnyý R. G. Çeloweçestwo □ eto narody. □ M., 1990. □ S.211.
60. Kunkowiç L. Polowsy w Wengrii □ Alma-Ata. 1993. □ S.4-5.
61. Barta A. Uralskiýe narody i siwilizasiya Sredney Azii II tysyaçeletiya do. n.e. // Etnogenetiçeskiýe problemy istorii Sentralnoý Azii w drevnosti. □ M., 1981 □ S.139.
62. Bromleý Ýu. W. Podolnyý R. G. Çeloweçestwo □ eto narody. □ M., 1990. – S.208.
63. Wamberi A. Puteşestwiye po Sredney Azii. □ SPb, 1865. □ S.211.
64. Filips Df. Latinskiý Wostok. 1098-1291 // Istoriya krestowych pohodow. □ M., 1998. □ S.137.
65. Bull M. Istoki // Istoriya Krestowych pohodow. □ M., 1998. □ S.28.
66. Inwir R. Islam i krestowyýe pohody // Istoriya krestowych pohodow. □ M., 1998. □ S.272.
67. Durdyýew M. Istoriçeskiýe korni turkmeno-fransuzskih wzaimoswýazeý // Neýtralnyý Turkmenistan. □ 5.09.1996.
68. Taratorin W. W. Konnisa na woýne. □ Minsk, 1999. □ S.230-231.
69. Gundogdyýew O. A. Proşloýe turkmen. □ M., 1998. □ S.391.
70. Skazaniya O Narodnyh Geroýah. □ m., 1995. □ S.223.
71. Gundogdyýew O. ''Powest oýu Awisenne'' // Neýtralnyý Turkmenistan. 13.06.2007.
72. Durdyýew M. Görkezilen makala.

73. Gundogdyýew O. A. Iz istorii turkmenskoý diplomatii. □
Aşhabad. 2003, □ S.68,92,117-119.

Taryhy makalalar